

Jolita URBANAVIČIENĖ

*Lietuvių kalbos institutas***LIETUVIŲ IR SLAVŲ KALBŲ SAŲEIKA VILNIŠKIŲ TARMĖS RYTI-
NIUOSE PAKRAŠČIUOSE (ADUŠIŠKIO APYLINKIŲ DUOMENYS)***

Lietuviškųjų arealų teritorinis pasiskirstymas. Dabartiniame Lietuvos ir Baltarusijos pasienyje aptinkami mišriakalbiai arealai, gyvenantys aktyvios dvikalbystės sąlygomis. Įvairių lietuvių ir slavų dvikalbystės formų užfiksuota tiek dabartinėje Lietuvos teritorijoje (Dūkštų, Tverėčiaus, Adušiškio, Nemenčinės, Dievėniškių apylinkės), tiek Baltarusijoje (Āpsos, Breslaujės, Vidžių, Kamojų, Gervėčių, Lazūnų šnektos). Šie mikroarealai nesudaro vientiso lietuvių kalbos ploto, bet juose gyvenantys lietuviai kalba ta pačia vilniškių tarme. Straipsnio objektu pasirinktos Adušiškio apylinkių (Švenčionių r.) šnektos, turinčios paribio tarmėms būdingų bruožų. Čia gyvenantys lietuviai autochtonai susiskaidę į dvi vilniškių tarmės šnektas – Adušiškio ir Svirkų. Skiriamoji šnektų ypatybė – skirtingi rytų baltų *ā, *ē atitikmenys. Pačiame Adušiškio miestelyje gyvenantys žmonės ā, ē išlaiko nepakitusius (Urbana vi č i e n ė 2000, 131), pvz.: *ka.jí.tæ.s* „kojytės“, *pasr.á.dæ.* „pasirodė“, *tæ.væ.s* „tėvas“, *ma.ké.jæ.* „mokėjo“. 1960 m. „mieščiųnių“ (taip Adušiškyje vadinami šios šnektos atstovai) buvo apie 90 šeimų (Garšva 2003, 475). Šiuo metu jų keliskart mažiau. Unikali šnektos atstovai asimilijuojami iš aplinkinių vietovių susikėlusiu gyventojų. K. Garšvos (2005, 135t.) duomenimis, senieji baltų *ā, *ē dar išlaikyti Kamojų apylinkių (dab. Baltarusija) lietuvių šnekte.

Aplink Adušiškio miestelį kalbama Svirkų šnekte (taip pavadinta pagal stambiausią gyvenvietę, žr.: Urbana vi č i e n ė 2000, 129t.), kurioje baltų *ā, *ē tariaimi [“ɔː], [jēˈ/ʲeˈ], pvz.: *pradjē.dav“ɔ.* „pradėdavo“, *zjēˈkui* „dėkui“, *ž“ɔ.lē.* „žolė“, *m“ɔːˈmà ~ momà* „mama“. Ši šnekte vakaruose ribojasi su Švenčionių šnekte (*ā, *ē > ɔː, eˈ), šiaurės vakaruose – su Mielagėnų šnekte (*ā, *ē > aˈ, jēˈ/eˈ), šiaurės rytuose – su Gilūtų–Tverėčiaus šnekte (*ā, *ē > ɔː/âˈ, eˈ). Pietuose šnekte peržengia Lietuvos valstybinę sieną ir ištirpsta subaltarusėjusiose Leñtupio ir Kamojų apylinkėse.

Šios apylinkės, kartu su Tverėčiaus, tarsi pleištas įsiterpia į dabartinės Baltarusijos Pāvstovių ir Vidžių rajonus. Tyrėjai šią teritoriją, kaimyninių baltarusių vadinamą

* Straipsnis parengtas vykdant Lietuvos valstybinio mokslo ir studijų fondo remiamą projektą *LITTERA: Lietuvių tautinis identitetas XVI–XX a. kultūrų dialogo kontekstuose*.

Гадуцёўшчына, apibūdina kaip itin lietuvišką. M. Grinblatas (1959, 538) teigia, kad apie Adūtiškį vyrauja lietuvių kalba ir baltarusiškai kalbančių gyventojų beveik neaptinkama. B. K v i k l y s (1964, 706) Adūtiškį vadina „stipriausia lietuviybės tvirtove rytuose“. Vis dėlto Adūtiškio parapija nuo seno buvo margatautė, o baltarusių kalbos ribos nuolat artėjo prie dabartinės Lietuvos ribų. P. Gaučo ir A. Vidugirio (žr. Lietuvos rytai) sudarytuose žemėlapiuose matyti, kad XIX a. 4-ajame dešimtmetyje lietuviškai kalbantys gyventojai sudarė vientisą plotą iki Leñtupio, Kamojų miestelių, Mėdilos upės (dab. Baltarusija). XX a. pradžioje mozaikinis lietuvių ir baltarusių kalbų paplitimas pastebimas ne tik etninėse lietuvių žemėse Baltarusijos teritorijoje, bet ir Lietuvoje. Vietinė baltarusių kalba pradėjo įsigalėti Švenčionių valsčiaus rytinėje dalyje bei Adūtiškio valsčiaus pietinėje ir rytinėje dalyse (dab. Svirkų apylinkėje). Taigi baltarusių kalba šiame areale paplito XX a. pradžioje, kaip manoma, dėl lietuviškai kalbančių žmonių baltarusėjimo (Č e k m o n a s 1995, 74). XX a. per šias apylinkes ritosi pirmiausia lenkinimo, vėliau – rusinimo bangos, kurių padarinys – kaimai, neturintys vietinių lietuviškai kalbančių žmonių, pvz.: Bāčkininkai, Daukšiškė, Stāškinė, Tatariškė, Jurgeliškė, Sakališkė, Lalūčiai, Rakauskai, Gailiūšiai. Panaši padėtis kaimuose, atsidūrusiuose Baltarusijos teritorijoje, – Arādninkuose, Galātilčiuose, Intakojė, Maldžiūnuose, Milkūškėje, Vileitose. Lietuviškai kalbėję vietiniai gyventojai arba persikėlė į Lietuvą, arba sukūrė mišrias šeimas ir pamažu įsiliejo į baltarusių etnosą (plg. Maldžiūnų ir Arādninkų gyventojų pasakojimus: žr. Adūtiškio kraštas 470–474). Leñtupio ir Kamojų šnektas, kurioms priklauso minėti kaimai, 1996 m. A. V i d u g i r i s (1996, 137) apibūdino kaip „priartėjusias prie išnykimo ribos“. Dar 1990 m. E. G r i n a v e c k i e n ė (1990, 4) spaudoje paskelbė Jūravo k. Pastovių rajone (balt. *Ярэво*, 10 km į rytus nuo Adūtiškio) radusi kelis vyresnio amžiaus žmones, kalbančius Adūtiškio apylinkių šnektą. Bet jų vaikai jau sukūrę mišrias, slaviškai orientuotas šeimas.

Naujausi sociolingvistiniai tyrimai fiksuoja pasikeitusią kalbinę situaciją ir pačiame Adūtiškio miestelyje. Teigiama, kad čia dominuoja baltarusių, rusų ir lenkų kalbos¹. Teisingiau būtų Adūtiškio apylinkių teritoriją dalyti į dvi dalis: rytinę pusę (apie Adūtiškį), kur lietuviškai kalbantys gyventojai sudaro absoliučią daugumą, ir vakarinę pusę (apie Svirkas), kur lietuviai ir slavai nuo XX a.

¹ „Jesze w okresie międzywojennym same Hoduciszki miały charakter bardziej litewski [...]. Teraz w miasteczku dominują języki słowiańskie: białoruski, rosyjski i polski“ (K a r d e l i s, S i n o c k i n a, W i e m e r, Z i e l i Ń s k a 2003, 46). Tokia nuomonė galėjo susidaryti apklausus nepakankamą skaičių informantų. Be to, lietuvių kalbinė bendruomenė gerai moka slavų kalbas – rusų, vietinę baltarusių, ir joms teikia pirmenybę bendraudama su kitataučiais.

pradžios gyvena mozaikinės dvikalbystės sąlygomis. Svirkų apylinkėje lietuvių etnosas kontaktuoja su vietine lenkų (toliau – lenkų), vietine baltarusių (toliau – baltarusių²) ir rusų kalbomis.

Kalbų kontaktai Adučiškio parapijoje XX a. Etninės lietuvių žemės visą laiką ribojosi su baltarusių gyvenamomis teritorijomis, tad ankstyviausi šio arealo lietuvių kontaktai buvo su baltarusių kalba, parankia tarpininke tarp lietuvių ir lenkų (Žečpospolitos laikais), tarp lietuvių ir rusų kalbų (valdant carinei Rusijai). Tačiau ši „paprastoji kalba“ neperžengė toliau šeimos, kaimo, privataus gyvenimo ribų, reprezentacinę funkciją palikdama vis kitoms kalboms – lenkų, rusų, lietuvių.

Lenkų kalbos perėmimas iki XX a. buvo stichiškas ir ekspansyvus. Lenkų kalba plito per dvarus, bažnyčias ir mokyklas, nes laikyta prestižine, „katalikiška“. XX a. pradžioje lenkinimas darėsi kryptingas, o 1920–1939 m., Vilniaus kraštą prijungus prie Lenkijos, įgavo prievartinį pobūdį (Č e k m o n a s 1995, 86). Buvo uždarytos lietuviškos mokyklos, įvestos pamaldos lenkų kalba. Tuo metu Adučiškio parapijos gyventojai ėmė užsirašinėti lenkais³, nes priklausė Lenkijai, buvo „lenkų tikybos“, mokėsi lenkiškoje mokykloje, siekė aukštesnės visuomeninės padėties ir t. t. Namuose ir neoficialioje aplinkoje tokie „lenkai“ šnekėjo lietuviškai arba baltarusiškai, baltarusių kalbą laikydami lenkų kalbos tarpe. Tikrų lenkų šiose apylinkėse buvo nedaug, pvz.: Adučiškio miestelyje Lenkijos okupacijos metais gyveno keturios šeimos (žr. Adučiškio kraštas 81). Atskiros šeimos dar gyvena Rakauskų, Stajėtiškio, Vosiūnų kaimuose (K a r d e l i s et al. 2003, 37). Po II-ojo pasaulinio karo lenkų kalba Vilniaus regione neteko valstybinės kalbos statuso, jai liko tik konfesinės kalbos vaidmuo. Iki šiol Adučiškio, Švenčionių ir daugelyje Vilniaus krašto bažnyčių pamaldos vyksta lietuvių ir lenkų kalbomis.

Artimesni lietuvių autochtonų kontaktai su rusų kalba prasidėjo tik XIX a. Po 1863 m. sukilimo į Svirkų apylinkę buvo atkelta rusų kolonistų, apgyvendintų Jankonių, Jurgeliškės, Kriukų, Mirkliškės Rakauskų, Saulėniškės Milkūnų kaimuose (žr. Adučiškio kraštas 475). Kitakalbiai sentikiai didesnės įtakos kalbinės situacijos formavimuisi neturėjo. Jie gyveno uždarai ir iki šiol išlaikė savo kalbą, papročius, tikėjimą (pvz., Milkūnų kaimo bendruomenė). Aktyvesnė rusų kalbos

² Vietiniai žmonės vartoja terminus *gudas*, *gudų kalba*. *Baltarusių kalba* jie vadina bendrine baltarusių kalbą, kuri šiose apylinkėse nevartojama. Tą patį yra pastebėjusi N. Tu o m i e n ė (2002, 90), tirdama Ramaškonių apylinkes. Vietinę baltarusių kalbą Z. Zinkevičius apibūdina taip: „centrinės gudų tarmės vakarinės dalies tąsa, šiek tiek atmiešta lietuvių ir lenkų kalbų elementais“ (Zinkevičius 1993, 246).

³ Iki šiol išlikusios lietuviškų pavardžių oficialios sulenkintos formos, pvz.: *Būcel* ~ *Bučėlis*, *Kòira* ~ *Kairys*, *Meškėlo* ~ *Meškėlė*, *Šálc* ~ *Šáltis*, *Tròkel* ~ *Trakėlis* ir t. t.

ekspansija prasidėjo SSRS okupacijos metais. Socialistinių statybų laikais į stambesnes gyvenvietes (ypač Svirkų apylinkėje) kėlėsi kitataučiai – ukrainiečiai, moldavai, kūrė čia mišrias šeimas ir privačiame gyvenime susikalbėdavo rusiškai. Lietuviškai kalbantys gyventojai paprastai mokėjo ir kitas šiame areale vartojamas kalbas, o kitų kalbų atstovai, ypač slavakalbiai, orientavosi į rusų kalbą. Iki 1988 m. oficialiai buvo įteisinta dvikalbystė. Lietuvių kalba šiame regione prestižą įgavo tik XX a. paskutiniajame dešimtmetyje.

Mažesnės kalbų bendrijos. Svirkų ir Adutiškio arealų kalbinius kontaktus galima laikyti maksimaliais (S u d n i k 1975, 5), nes vienos kalbos bendruomenės ribose bendraujama trimis kalbomis. Be lietuvių ir baltarusių, daugiakalbiame paribio regione gyvena ir kitų tautybių gyventojų, kurie yra susijungę į uždaras bendrijas arba visai asimiliuoti vietos gyventojų ir nedaro įtakos kalbinei situacijai.

Iki II-ojo pasaulinio karo Adutiškio parapijoje gyveno daug žydų – Adutiškyje (apie 500), Stajėtiškyje, Svyriuosė, Leñtupyje, Kamojysė (žr. Adutiškio kraštas 327). Jie turėjo savo sinagogas, mokyklas, kuriose mokslas vyko jidiš kalba. Tik nedaugelis lankė rusų mokyklas. Po karo žydų bendruomenė buvo išblaškyta. Adutiškyje tebėra išlikusios žydų kapinės.

Adutiškyje, Raščiūnuose, Milkūnuose nuo seno gyveno totorių (yra ir kaimas – Tatariškė). Dabar jų belikę keletas šeimų. Tarpukario ir pokario metais totoriai pasidavė lenkų arba rusų kalbų įtakai, kalbėjo „po prostu“. Kiti sukūrė mišrias šeimas su lietuviais ir sulietuvėjo.

Kalbų funkcijos. Pagrindiniai kontaktai aptariamame regione vyksta tarp dviejų kalbinių bendrijų – lietuvių ir baltarusių. Pagal prestižą ir atliekamas funkcijas galima skirti kelis Adutiškio apylinkėse vartojamų kalbų statusus: 1) siaurai lokalizuota buitinės paskirties – namų sferos – kalba (šeimos kalba); 2) mišriakalbio arealo bendra kalba (kaimo bendruomenės kalba); 3) konfesinė, arba bažnyčios, kalba; 4) oficialioji valstybės kalba (administracinė).

Lietuvių ir slavų asimiliacijos procesai ypač radikalai vystėsi XX a. Sąlygiškai galima išskirti keturis periodus, per kuriuos įvyko kalbų kaita (žr. 1 lentelę).

Iš lentelės matyti, kad kuo siauresnėje sferoje vartojama kalba, tuo mažiau ji kinta. Pastoviausia išliko ta kalba, kuri buvo namų aplinkos, privataus bendravimo priemonė. Labiausiai varijavo masinės komunikacijos – administravimo – kalba.

Bažnytinėje srityje ilgą laiką vyravo lenkų kalba, nes gyvavo nuostata, kad katalikybė – „polska wiara“, o katalikas – tas pats, kas ir lenkas. Lenkų kalba išlaikė prestižą iki 1940 m. Tuo metu lietuvių ir baltarusių kalbų santykiai vystėsi lenkų kalbos fone. Daugelis kalbančiųjų vietinė baltarusių kalba („po prostu“) buvo linkę manyti, kad jie šneka lenkų, o ne baltarusių kalbos tarpe.

Lentelė. Kalbų vartojimas Adučiškio apylinkėse XX a.

Periodas	Adminis- tracinė kalba	Lietuviai (oficialiai: lietuviai, lenkai)		Kaimo bendruome- nės kalba	Baltarusiai (oficialiai: lenkai, rusai)	
		Šeimos kalba	Bažnyčios kalba		Šeimos kalba	Bažnyčios kalba
Iki 1919 m.	rusų	↓ vilniškių tarmė	lenkų/ lietuvių	baltarusių/ lietuvių	↓ baltarusių	lenkų
1920–1939 m.	lenkų		lenkų/ lietuvių	baltarusių/ lietuvių		lenkų
1940–1990 m.	rusų/ lietuvių		lenkų/ lietuvių	rusų/ lietuvių/ baltarusių		lenkų
Nuo 1991 m.	lietuvių		lietuvių bendrinė kalba	lietuvių/ rusų		rusų

Nuo 1940 m. pradeda įsigalėti rusų kalba, pamažu stumdama baltarusių kalbą iš regioninio interdialekto pozicijų. Maždaug nuo 7-ojo dešimtmečio (plg. Č e k m o n a s, G r u m a d i e n ė 1993, 135) susiformavo trikomponentė kalbinė situacija, kurioje rusų ir lietuvių kalbos buvo pagrindinės, o baltarusių kalba – antrinė (Vidugiris 1983, 52).

Baltarusių kalba, anksčiau buvusi pereinamoji kalba prie lenkų kalbos, amžiaus viduryje tampa tarpine grandimi pereinant prie rusų kalbos. Perėjimas dar paprastesnis, nes baltarusių ir rusų kalbos priklauso tai pačiai rytinių slavų grupei. Taigi baltarusių kalba, neturėdama socialinio prestižo, išliko gyvybinga dėl kelių priežasčių: 1) jos gyvastingumą palaikė genetiškai artimų – lenkų ir rusų – kalbų prestižas; 2) ji buvo „neutrali“, nesiejama su kuria nors tautybe (Č e k m o n a s 1995, 78).

Nuo 1991 m. ir oficialios kalbos, ir regiono tarpininkės vaidmenį perėmė lietuvių kalba. Lietuvių bendrinė kalba atstovauja „miestiškai“, „inteligentiškai“ kalbai. Privačioje erdvėje – šeimos rate – bendraujama viena iš vilniškių tarmės šnekų. Šios dvi kalbos atmainos nuolatos veikia viena kitą. Šnektą orientuojasi į prestižinę laikomą bendrinės kalbos vartoseną. Nevengiama kodų perjunginėjimo: kalbėtojai sąmoningai kaitalioja kalbos atmainas pagal šnekėjimosi situaciją, temą, pašnekovo statusą ir t. t. Panašiai galima apibūdinti baltarusių ir rusų kalbų santykius.

Dėl susiklosčiusios daugiakomponentės kalbinės situacijos čia gyvenantys informantai paprastai esti dvikalbiai ar net trikalbiai. Maksimalūs kalbų kontaktai

daro įtaką vietinių tarmių raidai. Ypač tai pasakytina apie vakarinę Adūtiškio apylinkių dalį – Svirkų šnektą. Ji, kaip ir kitos pakraštinės šnektos, siekia izoliuotis, išsiskirti iš ją supančių dialektų margumo. Todėl jos raida, palyginti su aplinkinėmis šnektomis, labai dinamiška. Šalia divergencinių procesų vyksta priešingas reiškinys – konvergencija, t. y. šneкта panašėja su slavų tarmėmis (Vidugiris 1996, 139). Šių priešingomis kryptimis veikiančių jėgų sąveika ypač stipri dvikalbių informantų⁴ kalboje. Jų šnekte esama ypatybių, kurios menkliau pastebimos „grynųjų“ tarmės atstovų kalboje. Viena vertus, šios ypatybės atsirado dėl kasdieno skirtingų kalbų vartojimo (integraciniai pokyčiai). Kita vertus, bilingvių kalboje užkonservuota tam tikrų archaizmų iš ankstesnių šnektos raidos etapų (izoliaciniai reiškiniai).

Dvikalbių informantų šnektos ypatumai. Slavų kalbų poveikis juntamas įvairiuose Svirkų šnektos lygmenyse: leksikoje, semantikoje, gramatikoje (morfologijoje), fonetikoje, akcentuacijoje. Labiausiai pastebimi dvikalbių informantų fonetikos pakitimai: jų garsų artikuliacija turi bendrų bruožų su baltarusių kalbos garsų tarimu. Minėtina dažnesnė priebalsių, paprastai alveolinių [č], [š], [ž], [ž], depalatalizacija, pvz.: *atvažiuo·dav*^o. „atvažiudavo“, *žič·mu* „žiemą“, *čič·szis* ~ *čėšais* „laikais“, *čukščoū*. „aukščiau“, *ščudzi*. „šiaudai“, *mušei·kà* „mušeika“. Priebalsių inventoriuje pamažu įsitvirtina svetimos kilmės priebalsiai [f], [x]⁵. Jie tariaimi ne tik skoliniuose⁶ (pvz.: *kalx*^o·ž·zas ~ *kalchòzas* „kolūkis“, *tù·flej* ~ *tùfliai* „balteliai“), asmenvardžiuose (pvz.: *gana·fà* ~ *Ganafà* „Genoefa“), ištiktukuose (*tràx*, *f·b·r*), bet ir vietoj lietuviškų [p], [k], pvz.: *vie.n*^o·ž·i pa·r·rà·fi·j^o·i t·èpt | *kit*^o·ž·i t·èpt ~ *Vienōj parāfijoj* („parapijoje“) *tèp*, *kitōj* – *tèp* (Trakėliai). Skoliniuose dažniausiai nenaikinamos geminatos, pvz.: *drė·nnà* ~ *drėna* „bloga“, *pà·ddæ·mà* ~ *pāddema* „prideda; padeda (po kuo)“, *kònni·kz* ~ *kònikas* „arklininkas“. Informantų, kasdien vartojančių lietuvių ir baltarusių tarmes, kalbos duomenys rodo dviejų

⁴ Dvikalbio Svirkų apylinkės žmogaus pavyzdys gali būti V. R. (g. 1927 m.) iš Ramoniūnų k. Ji augo mišrioje šeimoje: mama – lietuvė, tėvas – lenkas. Šeimoje kalbėjo baltarusiškai, su kaimo jaunimu – lietuviškai. Lankė lenkišką mokyklą, bet bažnyčioje meldžiasi lietuviškai. Jos vyras buvo lietuvis, o namuose kalbėjo pramaišiu lietuvių ir baltarusių kalbomis (*namič·i gū·žiškaì* 'vù·tari·j^o·m || *kitù·kzrt*·n^o·rà·kei\ sakòù. | 'vùtari·šim\ *lietù·viškàì* ~ *Namiè gūdiškai ùtarijom* („kalbėjom“). *Kitąkart norātkiai* („tyčia“) *sakai: ùtarysim lietùviškai*). Sūnūs moka abi kalbas, baigė lietuviškas mokyklas. Vedė baltarusės, bet šeimos šneka lietuviškai.

⁵ Priebalsis [h] senuosiuose skoliniuose netarimas (pvz.: *ektà·rzs* / *akt*^o·ž·rus „hektaras“, *à·la·szs* ~ *àlasas* „triuškmas“, *are·l'kà* ~ *arelkà* „degtinė“), naujesniuose – keičiamas į [g] (pvz.: *gær*^o·ž·jus „he-rojus“).

⁶ Tik senuosiuose skoliniuose [x] keičiamas į [k], [f] – į [p], pvz.: *kvà·rzs* ~ *kvàras* „sergantis“, *kù·tarzs* ~ *kùtaras* „vienkiemis“, *bà·ka·nzs* ~ *bàkanas* „kepalas“, *kū·dzs* ~ *kūdas* „liesas“.

kalbų artikuliacinės bazės suartėjimą. Toks fonetinės adaptacijos mechanizmas padeda dvikalbiams žmonėms lengvai pereiti iš vienos kalbos sistemos į kitą⁷.

Nėra visiškai aišku, ar Svirkų šnektos skiriamoji ypatybė – baltų *ā, *ē diftongizacija – negalėtų būti atsiradusi kaip lietuvių ir slavų kontaktų padarinys. Dvibalsinimo reiškinys aptinkamas Žieteloje, Lazūnuose, Ramaškonysė ir siejamas su slavų kalbų įtaka (plg.: LKA II 45, 48, 50, 54; Mikulėnienė 1997, 61tt.; Mikulėnienė, Morkūnas 1997, 10t.; Vidugiris 2004, 68). Diftongizacija užfiksuota Vidurio Baltarusijos šnektose, kurios susisiečia su Adūtiškio arealu (žr. Narysy 389). Svirkų šnektą neabejotinai priskirtina periferiniams dialektams, taigi išeitų, kad ir čia diftongizuojama dėl slavų, greičiausiai baltarusių, kalbos įtakos – baltarusių [ê] tariamas panašiai kaip lietuvių [ie]. Tačiau, pasak S. Karaliūno (1997, 362), „negalima griebtis substrato teorijos, kol neišnaudotos visos galimybės aiškinti vidiniais struktūriniais kalbos veiksniais“. Reiškinių *ē > [ie] geografinis paplitimas rodo, kad dvibalsinama (po itin minkštų priebalsių [ř], [d̥], [k̆], [ğ], [š̆], [ž̆], [č̆], [j], [n̆]) ir kitose vilniškių šnektose – Mielagėnuose, Švenčionėliuose, Kaľtanėnuose, t. y. vietovėse, kurios neturi tiesioginių kontaktų su slavais ir yra perdėm lietuviškos. Garšvos (2005, 137) nuomone, ši dvibalsinimo izoglosa ėjusi iš vakarų į rytus (Adūtiškio, Kamojų šnektos nedvibalsina), t. y. nuo lietuviškųjų arealų sukusi slaviškųjų link. Taigi balsio *ē dvibalsėjimas gali būti vidinės šnektos raidos rezultatas. Panašus baltarusių kalbos balsio [ê] tarimas tik išplėtė jo distribuciją šnektose: [ie̯], imtas tarti ne tik vietoj *ē, atitinkamai paveikė užpakinės eilės balsio *ā raidą (plg. s⁴ʽdʽas „sodas“, k⁴ʽvʽx ~ kōva „kava“). Kalbininkai sutaria, kad *ā diftongizacija buvo vėlyvesnė (ji išplitusi siauresniame ruože) ir sudėtingesnė (*ā patyrė ne tik dvibalsinimą, bet ir labializaciją), be to, jis pakito jau kaip lietuviškos vokalizmo sistemos balsis (Zinkevičius 1987, 156t.; Čekmonas, Girdenis 1995, 21; Mikulėnienė, Morkūnas 1997, 10).

Kirčiavimo sistemos pakitimai susiję su akūto ir cirkumfleksio opozicijos nebuvimu baltarusių kalboje. Dvikalbiai informantai kirčiuotų mišriųjų dvigarsių cirkumfleksą neutralizuoja – taria pirmajame dėmenyje, t. y. tvirtapradiškai, pvz.: uñ_rĩ.⁴ʽjʽo uẓ_(gi) gĩ.řzi m | ku_ĩcĩe_ʽjʽo sũ.žaišci | jçunĩ.mas \ ~ An rytójaus gi gĩrdim, kq itĩe jau sũžeisti, jaunĩmas; ciktai. jçu.ã.nas | tzi_šm é.řcin ašká.rĩ \ ~

⁷ L. Nevskaja ir T. Sudnik rašė apie savotišką metakalbą – bendrą dviejų kalbų modelį, koegzistuojantį kalbančiųjų sąmonėje: «Представление о некотором общем варианте (ядре) и сквозной системе межъязыковых соответствий коренится в самом сознании (или подсознании) говорящих..., обеспечивая быстроту и легкость перехода от одной системы языка к другой» (Nevskaja, Sudnik 1978, 285). Dar plg. S. Karaliūno mintis: „Dviejų kalbų fonemas identifikavęs bilingvis taria jas vienodai: dviem kalbom šnekėdamas jis praktikuoja tuos pačius fonetinius įgūdžius ir tuo būdu nusimeta dalį kalbinės naštos“ (Karaliūnas 1997, 336).

*Tiktai jau ānas (kareivis) tai smertin askart; paskui. bažniču aškā.rt ; švie:sei i_k'v.ki.n'e.(s) sus r á.nkα ~ Paskui („po“) bažnyčia askart šviesiai i kokinēs („vakarėliai“) sus(i)rēnka (Ramoniūnai). Panašios priegaidžių neutralizacijos tendencijos pastebėtos Dievėniškių šnekoje (Mikulėnienė, Morkūnas 1997, 16). Dėl sutapusių priegaidžių silpnėja ryšys tarp priegaidės ir kirčio vietos. Dažni atvejai, kai žodžiai nepaklūsta Saussure'o ir Fortunatovo dėsniai, ir iš cirkumfleksinės šaknies kirtis į galūnę nenukeliamas, pvz.: *si'j'š.nus* „sijonus“, *su_bin.tu ~ su bin.tu* „su tvarsčiu“, *su_kvū.lv* „su kiaule“, *bl'š.nus* „blynus“, *krb'ž.us* „kryžius“, *ži'dus* „žydus“. Neskiriamos pastovaus ir kilnojamojo kirčiavimo paradigmos, todėl neretai kirtis nušoka į galūnę iš priešpaskutinio akūtinio skiemens, pvz.: *girtūs* „girtus“, *gie:š'maēs* „giesmes“, *su'f'ū* „sūriu“, *gri'nūs ~ grynūs* „nuogus“, *vie'nū* „vienu“.*

Informantų, kurie kontaktuoja su slavų kalbomis itin intensyviai, kalboje iškilbęš kai kurių gramatinių kategorijų vartojimas, pvz.: dalyvių giminės ir skaičiaus derinimas, pvz.: *karā.viš š'v'kα r a s i s ā . g u s \ ~ Kareivis šoka rasisėgus* (= prasisėgęs); *an'itaj i prie.itū. bērn'š'ku. vie'nà bū.vis ~ Anyta prie itų berniokų vienà būvęs* (= buvusi), *prasmā.ni.1 buvū. | kul'š'kaiš lā.izi.č kār'væs ~ Prasmānė* (= prsimaniusi) *buvaū kūlōkaiš* („kumščiais“) *lāidyti* („melžti“) *kārves; dabār. bārnū. niē'rj | viš pa, r a z v a 'ž ā . v i s \ ~ Dabař bernū nēr, viš parazvažiāvęs* (= išsivažinėję). Matyt, anksčiau turėta senovinė bevardės giminės vardininko-galininko būtoje kartinio laiko dalyvių forma, kuri apibendrinta vyriškosios ir moteriškosios giminės vns. ir dgs. vardininkui reikšti (Mikulėnienė, Morkūnas 1997, 31), pvz.: *ra-si'sā.gi., bū.vi., prasmā.ni., pa,razva'žā.vi*. Vėliau iš bendrinės kalbos perimtos vyriškąją ir moteriškąją gimines skiriančios dalyvių vns. vardininko formos, tačiau neišmokta jų derinti, todėl vartojamos pramaišiu. Toks painiojimas nerodo galūnių nykimo tendencijos. Fleksinės morfemos priklauso stabiliausiam gramatikos sluoksniui. Tai liudija Vidugirio (2004) Zietelos šnektos aprašas, kuriame aptartos akcentologijos, fonetikos bei leksikos sistemos nuo savo „bazinio“ modelio evolucionavo labiau nei šnektos morfologija.

Kuo aktyvesni konvergenciniai procesai šnekoje, tuo stipresnė priešinga kryptimi veikianti jėga. Pastebėta, kad būtent dvikalbių žmonių kalboje užkonservuota tokių reliktinių formų, kurių nepastebėta „grynujų“ informantų šnekoje. Minėtinos atematinė daiktavardžių formos: *ciktaī. r á . u s c 1 | m'š'm'v.s | išlāizi'nīe'jæi s ā . v'v. s ú . n u s ; un_vzin'š.s \ ~ Tiktai ráusti („rauda“) mōmos („motinos“), išleidinėja („išleidžia“) sāvō sūnus an vainōs („į karą“)* (Ramoniūnai); *karā.viš kab_dūo'mα | kuom.kīetu | kap_smā.glei gi_š'v'kα \ ~ Kareivis kap dūoma („duoda“)* *kuom kīetu, kap smāgliai* („smagiai“) *gi šoka* (Ramoniūnai). Užfiksuotas senovinių dauginių skaitvardžių su baigmeniu *-eli, -elios* vartojimas, pvz.: *kī.α(s)*

su'nù(s)j ; *sapc1.nɛ'lɛĩ.s mə.tais mažə.šnis* ~ *Kìtas sūnūs septyneliais mėtais mažėšnis* [už pirmąjį]; *v'rxs* ; *piŋkɛ'lɛĩ.s mə.tais vi.rə.šnis* až *manì* ~ *Výras penkeliais mėtais vyrėšnis až manè* (Ramoniūnai). Analogiškos formos randamos periferinėse Zietelos, Gervėčių šnektose (Vidugiris 1998, 64, 471, 584; Kardelytė 1975, 76). Prie retesnių priskirtini daiktavardžiai *výriškas* „vyras“, *móteriškas* „moteris“ (pvz.: *mərgəĩ.fɛ.mɛĩlɔũ.jun_m"ɔ"mu|a_vie'nij'icie'v'ĩ'riš,kəi\ bũ.v"ɔ* ~ *Mergaitė meiliau an mōmą* („motinai“), *a vienì itíe* („šitie“) *výriškai* („vyrai“) *bũvo*; *m"ɔ'tɛriš,kəx* ; *nuo_ 'piŋ.k"ɔ.z.dė.šim_pĩŋkɛ'lũ.ĩ* iš *ainie'p'ensi.j"ɔ* ~ *Móteriškas nuo peñkiosdešim penkeliũ išeiné[jo] pėnsijon* (Ramoniūnai)). Tokių žodžių dar užrašyta Tverėčiaus, Dievėniškių, Gervėčių, Lazūnų, Zietelos šnektose (Otrębski 1934, 392; Mikulėnienė, Morkūnas 1997, 181; Kardelytė 1975, 102; Petrauskas, Vidugiris 1985, 288; Vidugiris 1998, 416, 774).

Išvados. Dvikalbių informantų kalbos analizė leidžia daryti tam tikras bendresnio pobūdžio išvadas:

1) Svirkų šnektos kitimo mechanizmas panašus į kitų periferinių tarmių raidos mechanizmą. Viena vertus, šneкта nuolat tolsta nuo savo „bazinės“ sistemos dėl daugybės nenorminių reiškinių, atsirandančių jai sąveikaujant su slavų kalbomis. Kita vertus, slavų kalbų artumas verčia šnektą nuolat izoliuotis;

2) dvikalbių informantų kalboje pastebima ne tik inovacijų, bet ir daugiausia užkonservuotų archajiškų dalykų. Divergenciniai procesai čia stipresni negu „grynosiose“ šnektose;

3) slavų kalbų artumas katalizuoja, tačiau šneкта priima tik tuos svetimus elementus, kurie: a) atitinka jos raidos tendencijas (užpildo sistemos spragas ir t. t.), b) padeda vienu metu naudotis dviem skirtingomis kalbinėmis sistemomis (artikuliacinių bazių suartėjimas, arba fonetinės adaptacijos mechanizmas). Stabiliausias gramatikos sluoksnis – fleksija.

THE INTERACTION OF THE LITHUANIAN LANGUAGE AND SLAVONIC LANGUAGES IN THE EASTERN PERIPHERIES OF THE VILNIUS' DIALECT (DATA FROM THE ENVIRONS OF ADUTIŠKIS)

Summary

The object of this article – two small unites (of Adutiškis and Svirkos) of the eastern Vilnius' highlanders' subdialect that have active contact with the Belarusian, the Russian and the Polish. We analyze the process of interaction of these languages and the changes of their status in society during the 20th century. The impact of Slavonic languages on the Lithuanian subdialects is analyzed on the bases of linguistic facts taken from bilingual informants. We make the conclusion that the processes of divergence

in these peripheral areas are stronger than in the central dialects. The language of a bilingual person presents not only innovations, but also the most well conserved relics. The major changes are noticed in those layers of the language where both languages end up being used at the same time (phonetics). The inflexion is the most stable part of the grammar.

LITERATŪRA IR ŠALTINIAI

- Adučiškio kraštas, sud. I. Seliukaitė ir V. Balčiūnienė, Vilnius, 2003.
- Čekmonas V., 1995, (pratarė), – H. Turska, O powstaniu polskich obszarów językowych na Wileńszczyźnie, Vilnius, 61–93.
- Čekmonas V., A. Girdenis, 1995, Baltų *ā labializacijos motyvai bei sąlygos lietuvių kalbos tarmėse, – Tarptautinio baltistų kongreso tezės, 20–21 [= A. Girdenis, 2001, Kalbotyros darbai, I, Vilnius, 388–390];
- Čekmonas V., L. Grumadienė, 1993, Kalbų paplitimas Rytų Lietuvoje, – Lietuvos rytai, Vilnius, 133–136.
- Garšva K., 2003, Adučiškio šnekta, – Adučiškio kraštas, Vilnius, 475–478.
- Garšva K., 2005, Kamojų apylinkių lietuvių šnektų fonologija, – Valoda dažadu kultūru kontekstā. Zinātnisko rakstu krājums, XV, Daugavpils, 135–140.
- Gaučas P., 1993, Lietuvių–gudų kalbų paribio etnolingvistinė situacija 1795–1941 m., – Lietuvos rytai, Vilnius, 42–100.
- Grinaveckienė E., 1990, Nauja šnekta, – Literatūra ir menas, Nr. 4, 4.
- Grinblat 1959 – M. Я. Гринблат, К вопросу об участии литовцев в этногенезе белорусов, – Вопросы этнической истории народов Прибалтики, I, Москва, 523–543.
- Karaliūnas S., 1997, Kalba ir visuomenė (psichosociologiniai ir komunikaciniai kalbos vartojimo bruožai), Vilnius.
- Kardelis V., B. Sinočkina, B. Wiemer, A. Zielińska, 2003, Sytuacja językowa na terenie od Wisagino do Hoduciszek na Litwie (raport z badań terenowych), – Acta Baltico-Slavica, XXVII, 33–52.
- Kardelytė J., 1975, Gervėčių tarmė. Fonetika ir morfologija, Vilnius.
- Kviklys B., 1964, Mūsų Lietuva. Krašto vietovių istoriniai, geografiniai, etnografiniai bruožai, I, Bostonas.
- LKA II – Lietuvių kalbos atlasas, II. Fonetika, Vilnius, 1982.
- Lietuvos rytai, sud. K. Garšva ir L. Grumadienė, Vilnius, 1993.
- Mikulėnienė D., 1997, Einwirkung der slawischen Sprachen auf die Lautstruktur der peripheren litauischen Mundarten, – Linguistica Baltica, V–VI, 57–67.
- Mikulėnienė D., K. Morkūnas, 1997, Dieveniškų šnektos tekstai, Vilnius.
- Narysy – Нарысы па беларускай дыялекталогіі, Мінск, 1964.
- Nevskaja, Sudnik 1978 – Л. Г. Невская, Т. М. Судник, Диалектные контакты в зоне современного балтийско-славянского этноязыкового пограничья, – Славянское языкознание. VII международный съезд славистов, Москва, 285–307.
- Otrębski J., 1934, Wschodniolitewskie narzeczce twereckie, I. Gramatyka, Kraków.
- Petrauskas J., A. Vidugiris, 1985, Lazūnų tarmės žodynas, Vilnius.
- Sudnik 1975 – Т. М. Судник, Диалекты литовско-славянского пограничья, Москва.
- Tuomienė N., 2002, Ramašionių šnektos priebalsinio kamieno daiktavardžių kaityba, – Acta Linguistica Lithuanica, XLVII, 89–102.

Urbanavičienė J., 2000, Vilniškių tarmės rytinių pakraščių tarminė diferenciacija, – Klb XLVIII (1) – XLIX (1) 123–136.

Vidugiris A., 1983, Dėl kalbų kontaktavimo pietryčių Lietuvoje, – LKK XXIII 46–61.

Vidugiris A., 1996, Lietuvių kalbos pietrytinio pakraščio šnektos, – LKMA Suvažiavimo darbai, XVI, 132–140.

Vidugiris A., 1998, Zietelos šnektos žodynas, Vilnius.

Vidugiris A., 2004, Zietelos lietuvių šnektos, Vilnius.

Zinkevičius Z., 1987, Lietuvių kalbos istorija, II. Iki pirmųjų raštų, Vilnius.

Zinkevičius Z., 1993, Rytų Lietuva praityje ir dabar, Vilnius.

Jolita URBANA VIČIENĖ

Leksikografijos centras

Lietuvių kalbos institutas

P. Vileišio g. 5

LT–10308 Vilnius

Lietuva

[jolitau@lki.lt]

